

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2024.2.68>

BABA MƏHƏRRƏMLİ (Azərbaycan)*

TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZ KÖKLƏRİNİN İNKİŞAFI MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Kök morfemlərin hərtərəfli linqvistik təhlili üçün, ilk növbədə, həmin morfemlərin arxetipləri bərpə edilməli, sinkretik və sinkretik olmayan köklərin nisbəti müəyyənləşdirilməli, nəinki türk dillərinin, həmçinin bu dillərlə uzun müddət təmasda olan dillərin analogi materiallarından da istifadə edilməklə ilkin formaların qədim izləri axtarılmalıdır. Eyni zamanda, fonetik qanunlar əsasında mümkün səs əvəzlənmələri, səs keçidləri aşkarlanmalı, morfoloji və fonosemantik inkişaf qanunauyğunluqları açıqlanmalıdır. Qədim söz köklərinin bəziləri arxaikləşmiş, bəziləri asemantikləşmiş, bəziləri isə heç bir dəyişiklik olmadan müasir türk dillərində mühafizə edilmişdir. Kök morfemlərin fonosemantik və morfonoloji inkişaf tarixinin izlənilməsi istənilən türk dilinə aid sözlərin praformaları, arxetipləri haqqında tam təsəvvür yaradır. İndiyə qədər türk dillərinin kök sözləri ilə bağlı etimoloji lüğətləri nəzərə almasaq, sistemli, ümumiləşdirici istiqamətdə tədqiqatlar az aparılmışdır. Türk dillərinin ümumi, mükəmməl etimoloji lüğəti hazırlanmadığından türk söz köklərinin praformaları ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda müəyyən çatışmazlıqlar, boşluqlar mövcuddur. Yalnız ayrı-ayrı türk dillərinin (Azərbaycan, qazax, qırğız, türk) kök sözləri tədqiq edilmiş, türk söz köklərinin ümumi inkişaf istiqamətləri tam müəyyənləşdirilməmiş, türk söz kökləri kompleks şəkildə müqayisəli-tipoloji araşdırmalara cəlb olunmamışdır. Buna görə də türkologiyada yeni rekonstruksiyalara, etimoloji araşdırmalara böyük ehtiyac var.

Açar sözlər: türk, kök, söz, inkişaf, arxaik, asemantik.

İndiyə qədər türk dillərinin kök morfemləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, bir çox məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. İlk söz köklərinin fonetik strukturu məsələsi türkologiyanın əsas problemlərindən biridir. Qədim kök sözlərdə karlaşmanın və ya cingiltiləşmənin birinciliyi mübahisəlidir. Açıq yoxsa, qapalı hecaların ilkinliyi məsələsi ziddiyyətli fikirlərlə izah olunur. Türk dillərində təkhecalı sözlərin çoxunun mənşəyi dəqiqləşdirilməmişdir. Bu baxımdan, türk dillərindəki kök morfemlər haqqında “yeni söz” deməyə ehtiyac var.

Türkologiyada B.M.Yunusəliyev, A.A.Zayonçkovski, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, E.V.Sevortyan, A.T.Kaydarov, K.M.Musayev, A.M.Şərbak, E.Z.Kajibəyov, J.A.Mankeyeva, A.A.Yuldaşev, D.M.Nasilov, İ.V.Kormuşin, N.Z.Hacıyeva, L.S.Levitskaya, X.Q.Niqmatov, M.A.Çerkasski, B.İ.Tatarintsev,

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktor müavini, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: baba_magerramli@mail.ru

B.O.Oruzbayeva, A.V.Dıbo, E.F.Vasilyeva A.S.Kızlavsov, B.Atalay və N.Hacıeminoğlu kök sözlər problemi ilə bağlı sistemli araşdırmalar aparmışlar. İndiyə qədər Azərbaycan dilinin kompleks etimoloji lüğəti yazılmasa da, dilçiliyimizdə kök morfemlərlə bağlı araşdırmalar kifayət qədərdir. Q.K.Bağirov, H.İ.Mirzəyev, A.A.Axundov, Y.Q.Məmmədov, S.Q.Əlizadə, A.A.Məmmədov, V.İ.Aslanov, T.İ.Hacıyev, Q.Ş.Kazımov, B.Ə.Xəlilov, B.B.Əhmədov, S.Ə.Cəfərov, Ə.V.Tanrıverdi, F.A.Cəlilov, M.İ.Yusifov, Ə.Ə.Rəcəbli və Ə.Ş.Tahirzadənin tədqiqatlarında kök sözlərin etimoloji təhlili, ilkin söz yaradıcılığı məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Yunis Məmmədovun tədqiqatlarında Azərbaycan dilində işlənən asemantik köklərin inkişafı, yaranma səbəbləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Y.Q.Məmmədov asemantikləşmənin daha çox feil köklərində baş verdiyini təsbit etmişdir. O yazır ki, “qədim ikihecalı sözlərin sıxılma nəticəsində təkhecalıya keçməsi faktını inkar etmək olmaz. Lakin bunlar, əvvəla, təkhecalılığın ikihecalıya keçməsinə nisbətən sonra meydana gəlmişdir və şivələrdə özünü göstərir. İkincisi, əsasən, danışıq dilində və şivələrdə müşahidə olunur” (Məmmədov, 1987: 9).

Türk dillərinin ilkin söz köklərinin strukturu, morfonoloji və fonosemantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi dilin ən qədim inkişaf mərhələlərini təsbit etməyə imkan verir, çünki kök morfemlər prototürk dilinin lüğət tərkibinin izlərini əks etdirir. Kök sözlərin tədqiqi dilin ilkin mənzərəsi, onun fonetik və leksik layları haqqında təsəvvür yaradır. Qədim söz yuvalarının aşkar edilməsi ilkin söz yaradıcılığının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Səs təqlidi ilə yarandığı ehtimal olunan kök sözlərin fərqli dillərdəki bənzərliyi ilkin insan təfəkkürünün universallığı ilə bağlıdır. Türk söz köklərinin ilkin quruluş modellərinin yaranma mexanizmi morfonoloji və fonosemantik proseslərlə sıx əlaqədardır. Monosillabizmə əsaslanan kök sözlərin morfoloji və semantik inkişafını öyrənmək üçün dərin etimoloji təhlillər tələb olunur. Homogen söz köklərində fonovariantlıq, səs keçidləri dərin etimoloji araşdırmalarda mütləq nəzərə alınmalıdır. İlkin söz köklərinin bərpa edilməsində söz yuvası metodunun tətbiqinin mühüm əhəmiyyəti var. Bu metod iki prinsipə əsaslanır: fonetik və semantik. Dilin qədim mərhələsində bir söz kökünün bir neçə mənə daşması, yəni polifunksionallığı ilkin morfoloji quruluşun səciyyəvi cəhətlərindəndir. İndi omonimlik adlandırdığımız hadisə protodilə aid təkhecalı söz köklərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Vaxtilə tərkibcə eyni olan monosillabik sözlər prototürk çağında polisintetik funksiya daşmışdır.

Türk dillərinin kök morfemlərinin morfonoloji və semantik inkişafını izləmək üçün söz yuvası metodunun tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Armin Vamberinin müəllifi olduğu türk dillərinin ilk etimoloji lüğəti söz yuvaları prinsipinə uyğun yazılmışdır. Məsələn, o, uyğ. *ali* “aşağı”, çağ. *alçaq*, türk. *alt*, yak. *alın* “aşağı” sözlərinin mənşəyində *al // il* “aşağı” kök morfeminin dayandığını göstərmişdir (Vambery, 1878: 13). Yəni türkologiyada söz yuvası metodundan ilk dəfə məhz A.Vamberi istifadə etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində V.İ.Aslanov, F.A.Ağasıoğlu və B.Ə.Xəlilovun tədqiqatlarında söz yuvası metodundan geniş istifadə edilmişdir. Türk dillərində analoji derivatları müqayisə etməklə, törəmə sözlərdə semantik və fonetik qanunauyğunluqları gözləməklə söz yuvalarını bərpa etmək mümkündür.

Türk dillərində morfonoloji yolla söz yaradıcılığı üsullarından biri fuzial köklərin yaranmasıdır. Türk dillərində fuzial köklərin yaranması söz köklərinin ilkin şəkilçiləşməyə doğru inkişaf mərhələsini əks etdirir. Fuziya F.A.Cəlilovun təbircə desək, həm də “köklə şəkilçinin birləşməsi, qovuşması, morfemlərin birləşmə üsuludur” (Cəlilov, 1988: 102). Türk dillərində qədim dövrdə bəzi söz köklərində morfoloji inkişaf əlaqədar olaraq *kök+şəkilçi* sərhədi itmiş, nəticədə, yeni sözlər təşəkkül tapmışdır. N.A.Baskakov fuziyanı şəkilçilərin tarixən birləşməsi, bir qrammatik forma kimi çıxış etməsi şəklində izah edir. O, fuziya hadisəsinin kök morfemlərin müxtəlif formalarının yaranmasına səbəb olduğunu göstərir (Баскаков, 1979: 94). B.B.Əhmədov bu hadisəni “morfoloji sadələşmə” adlandırır. Fuziya hadisəsinə birqat, ikiqat və üçqat morfoloji sadələşmə şəklində izah edən B.B.Əhmədov yazır ki, “qədim birhecalı sözün əhatə etdiyi geniş məna tutumu artıq müxtəlif semantik xətt üzrə tələbatı dəqiq ödəyə bilmədiyi tarixi dövrdən başlayaraq bir şəkilçi ilə qovuşuq vəziyyətdə əvvəlki çoxmənalı sözün bir məna hecasına, bir məna çalarına xidmət etməyə başlayır” (Əhmədov, 1994: 73-76). Deyilən nəzəri fikirləri təhlil edərək bu qənaətə gəlmək olar ki, fuziya hadisəsi ilə asemantikləşmə hadisəsi bir-biri ilə bağlı dil hadisələridir. Bəzən köklə şəkilçilərin birləşməsi o dərəcədə möhkəm olmuşdur ki, onlar arasında sərhədi müəyyən etmək çox çətinidir. Asemantikləşmə fuziyanın təsiri ilə yaranmışdır. Buna görə də biz hesab edirik ki, fuziya ilə asemantikləşmə nəticəsi eyni olan morfonoloji proseslərdir. A.N.Kononovun fikrincə, “fuziya morfemlərin birləşmə üsuludur. Bu da türk dillərinin aqlütinativ xarakterindən asılıdır”. Türkoloq fuziya hadisəsinə əsaslanaraq türk dillərində şəkilçilərin əksəriyyətinin müstəqil sözlərdən yaranması fərziyyəsini inkar edir və əksər şəkilçilərin özünün müxtəlif şəkilçilərin birləşməsindən yandığını göstərir (Кононов, 1971: 113). Qədim dövrdə kök morfemlərlə bağlı olan söz yaradıcılığı üsullarından biri asemantikləşmədir. Əslində, fuziya asemantikləşməni yaradan əsas proseslərdəndir. Dil faktları təsdiq edir ki, qədimdə türk dillərində təkhecalı sözlər daha çox asemantikləşmişdir. Həm də asemantikləşmə türk dillərinin morfoloji quruluşunun təbiətinə uyğun bir proses olmuşdur. Bu prosesin nəticəsində türk dillərində bəzi ikihecalı sözlər yaranmışdır (Xəlilov, 2006:13). F.A.Cəlilov göstərir ki, “morfonoloji transformasiya ilkin semantikadan uzaqlaşma ilə nəticələnsə də, hər halda diferensiallaşan sözlər çox vaxt məna yaxınlığını tam itirmir” (Cəlilov, 1988:101). Göründüyü kimi, asemantikləşmənin özü də bir növ qədim söz yaradıcılığı üsuludur. Qədim söz köklərində morfonoloji proses olan fuziya hadisəsi ilə leksik-semantik proses olan asemantikləşmə paralel baş vermiş, biri digərini yaratmışdır. Türk dillərinin morfoloji quruluşunda sadəlikdən mürəkkəbliyə doğru inkişaf getmişdir. Təkhecalı köklərin şəkilçiləşmə meyili, çoxhecalılığa doğru morfonoloji inkişafı ilkin söz köklərinin daşlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Tarixən türk dillərində ilkin söz köklərinin bir qismi asemantikləşərək digər sözlərin tərkibində izlərini qorumuşdur. Asemantik köklərin yaranması sözlərin morfoloji inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Çağdaş sarı uyğur dilində *tarı-* // *taru-* “yeri şumlamaq” sözü işlənmişdir. **Tar-* “əkmək” kökü XII-XIII əsrlərə aid təfsirlərdə qeydə alınmışdır (Еропов, 1964: 268). *Tarla* “əkin yeri” (Azərbay.) və *tarım* “kənd təsərrüfatı” (türk.) sözlərinin paralel mövcudluğu onların kökünün *tar olduğunu sübut edir. *Tarla* sözünün qədim forması *tarlay-* dır (Севортян, 1978: 158). Qədim türk dilində *tari-* “əkmək” sözü işlənmişdir. Həmçinin əski türk dillərində *tariğ* “əkin”, *tariğçi* “əkinçi” anlamındadır. M. Kaşğari *tariğ* sözünü “buğda” mənasında vermişdir: *ol manqa tariğ savruşdı* “O, mənim üçün taxıl sovurdu” (Kaşğari, 2006: 213). Qədim özbək dilində *tarı* “taxıl”, *tarı* “səpmək”, *tariğ* “çörək, taxıl”, *tarlağ* “tarla”, *tarra* “taxıl”, qədim uyğur dilində *taray* “toxum” (Севортян, 1980: 158) mənalarını ifadə etmişdir. Deməli, *tari-* biçimi **tar+i* formasında kök+şəkilçi fuziallaşmasına uğramışdır. E.V. Sevortyan *tar kök morfemini “əkin yeri, tarla” anlamında bərpa edir (Севортян, 1980: 158). A. Rəhimov M. Kaşğarının “Divanı”nda işlənən *tariq* “əkin, bitki, buğda” və müasir Azərbaycan dilində işlənən *darı* sözlərinin də *tar kök morfemindən yarandığını göstərir (Rəhimov, 1984: 67). B.B. Əhmədov türk dillərindəki *tarlaq* “əkin sahəsi”, *tartın* “məhsul” sözləri ilə *tarla* sözünün qohum olduğunu qeyd edir (Əhmədov, 1999: 266). Deməli, *darı* // *tarı* sözü də morfoloji inkişaf nəticəsində sonuncu samitini itirən onlarla türk sözündən biridir. Yəni *darı* sözünün ilkin forması *tariğ* olmuş, sonradan *tarı* // *darı* şəklinə keçmişdir. Göründüyü kimi, bütün derivatlarda sabit tərəf, dəyişməz komponent *tar* hissəsidir. M. Kaşğarının lüğətində *tarit-* sözü “əkinçilik etmək” mənasında verilmişdir (Kaşğari, 1986: 579). Qədim türk yazılı mənbələrində *tari-* “əkin əkmək”, *tariğçi* “kənd təsərrüfatı işçisi”, *tariğ* “əkin sahəsi, taxıl, darı, toxum, mənşə, soy” mənalarındadır. XIV əsrdə türk dillərində *tara-* sözü “taxıl səpmək”, *tarlağ* sözü “əkin sahəsi” anlamlarını ifadə etmişdir. N.M. Budayev yapon dilindəki *tane* “taxıl, dən” sözü ilə türk dillərindəki *tarı* “darı” sözünü qarşılaşdırır (Будаев, 2002: 185). Bu kök morfemi türk-monqol ümumleksikasına aid etmək olar. XI-XIV əsrlərə aid türkmən yazılı abidələrində *tariq* sözü “darı” anlamını bildirmişdir. Z.B. Muxamedovanın fikrincə, “*tariq* sözü “darı” anlamında ancaq oğuz türklərinin dilində işlənir, digər türklərin dilində isə “arpa” anlamını ifadə edir” (Мухамедова, 1973: 162). Bu kökün ən qədim morfemlərdən olmasını Misir mifologiyasında *Taru* teoniminin “əkin-biçin Allahı” anlamında işlənməsi faktı da sübut edir. Qədim Misir heroqlif yazılarında *tar* // *taar* “əkinçi, kəndli” anlamındadır (Budge, 1920: 867). Slavyan mifologiyasında *Taru* // *Tara* “meşə ilahəsi”dir. Qədim slavyanlar həmin ilahənin şərafinə torpağın oyandığı dövrdə – mart ayının sonlarında bayram keçirirdilər. Vaxtilə Sakit Okeandan Atlantik Okeanına qədər olan geniş ərazidə *As Tarı* teonimi “Yer ilahəsi” mənasında işlənmişdir. Slavyan mifologiyasında *Tara* “şumlanmış yer” anlayışını ifadə edir. Rus kazaklarının dilində isə *tarançı* sözü “pay torpağı” mənasındadır. Deməli, *tar ən qədim kök sözlərdən biridir, çünki mifoloji mənbələr dilin ən arxaik leksik layını əks etdirir. Təhlillər göstərir ki, qədim türk dilində **tar-* “əkmək” - *tar “əkin yeri” sinkretik kökü olmuşdur. Hind-Avropa dillərində bu kökün paraleli var: litv. *ar* “şumlamaq”. Bu leksik paraleldə anladıda *t* reduksiyasını fərz etsək, “*tar-* və **ar-* “əkmək, şumlamaq” köklərinin mor-

fonoloji və fonosemantik uyğunluğu onların homogenliyini təsdiq edir. Müqayisə edək: protokelt. *aro sözü “əkilməmiş, şumlanmış yer, torpaq”, hind.-Avr. *aru, lat. *aruum* “tarla”, *ar* “əkmək”, qot. *arjan* “əkmək”, *ta* “səpmək”, drav. *da:u* “yer əkmək” (Гамкрелидзе, 1984: 477). Bütün bu analoji paralellərdə *d // t* refleksi və anlautda səsdüşümü müşahidə edilir. Türkoq A.fon Qaben qədim türk dilində *tarığ* // *tarığ* sözünün “əkin”, *tarıqlağ* sözünün isə “tarla” anlamında işləndiyini qeyd edir (Gabain, 1988: 297). Əgər bu qədim kök türk dilləri üçün *tar biçimində bərpa edilsə, bu, o demək deyil ki, həmin forma ilkindir, çünki daha geniş tipoloji müqayisələr aparıldıqda həmin kökün özünün düzəltmə olması anlaşılır. Məsələn, kom. *ti* “tarla”, kor. *tta* “torpaq, yer”, qəd.Mis. *ta* “yer, torpaq”, *Ta* “yer Allahı” (Budge, 1920: 816). Deməli, *tar kökü ancaq türk dilləri üçün ilkin praforma dır. Digər dillər üçün isə praforma *ta-dır.

Türk dilləri ilə qohumluğu ehtimal olunan şumer dilində *ti* “həyat” anlamındadır. A.M.Məmmədov şumer dilindəki *ti* “həyat” kökünü türk dillərindəki *diri* // *tiri* sözü ilə müqayisə etmişdir (Мамедов:1985, 102). *Ti- morfemi *diri*- // *tiri*-, *diril*- sözlərinin köküdür. Bu kökdən yaranmış *tir* “yaşamaq” gövdəsi G.Klausonun etimoloji lüğətində (Clauson, 1972: 529) qeydə alınmışdır. Həmin fakt da *tir*-derivatının sinkretikliyi təsdiq edir. Qədim qaynaqlarda *tirgür*- feili “diriltmək, yaşatmaq” anlamında işlənmişdir. N.Hacıeminoğlu həmin sözün tərkibindəki *tir*-feilinin müstəqil morfem kimi işləndiyini qeyd edir (Hacıeminoğlu, 2016:40). Deməli, *diri* sözündə ikiqat fuziallaşma baş vermişdir: *ti > *tir* > *tiri* // *diri*. Bir çox türk dillərində *dur*- feilinin “yaşamaq” anlamında da işlənməsini nəzərə alsaq, *tir*- “diri” (Clauson, 1972: 529) və *dur*- sözlərinin ablaut nəticəsində yarandığını ehtimal etmək olar. Yəni *dur*- feilinin ilkin semantikasi məhz “yaşamaq” anlamını bildirmişdir. Ç.M.Qaraşarlı türk dillərində *tur*- feilinin “durmaq, dayanmaq, yaşamaq” anlamlarında işləndiyini və türk dillərindəki *tuu* “qala”, *turağ* “sığınaq”, *tura* “ev, tikili, şəhər”, qayel dilindəki *turch* “qala, qüllə” sözlərinin homogen olduğunu göstərir (Qaraşarlı, 2009: 93). Türkmən dilində *durmuş* sözü “həyat” anlamındadır. Hazırda Azərbaycan dilində işlənən *diri* sözünün ilkin forması qapalı hecalı olmuşdur. *Diri* sözü Ə.Yuknəkinin “Atəbətül həqayiq” əsərində də *tirig* şəklindədir: *ölügdin tirig hem tirigdin ölüg*: “O, diriləri öldürdüyi kimi, ölüləri də dirildir (Yükneki, 1992: 82).

Dağ sözünün kökü qədim türk yazılı abidələrində qorunan, kar anlautlu *ta morfemidir, sonuncu *ğ* komponenti daşlaşmış şəkilçi funksiyasındadır. Ən qədim türk dillərindən olan çuvaş dilində bu sözün ilkin CV forması mühafizə olunmuşdur: çuv. *tu* “dağ”. Q.Ş.Kazımov bu sözün arxetipini N.Andreyevin boreal konsepsiyasına əsaslanaraq, *ta (“düz, çöl, səhra, təpə, dağ, dərin”) formasında bərpa edir. E.ə. III minilliyin birinci yarısına aid şumer dastanlarında Aratta ölkə adı kimi işlənmişdir. Alimlər müəyyənləşdirmişlər ki, həmin sözün əsasında *ta* “dağ” sözü durur (Kazımov, 2003: 198). Bir sıra dillərdə də *ta* // *tav* // *tar* // *dar* // *tu* morfemi “hündürlük, dağ, zirvə” semantikalarını əks etdirir: kartv. *txam “yüksəklik, zirvə”, oset. *tığ* // *teğæ* “dağ təpəsi, yal, sərhəd, hüdu, çıxıntı”, fars. *tiğ* // *tey* “dağ başı, dağ yüksəkliyi”. Qədim Misir dilində *tua* sözü “dağ” mənasını ifadə etmişdir

(Budge, 1920: 872). Həmin sözün praformasası *ta-dır, *tağ* // *tav* // *tau* // *dağ* formaları isə sonradan yaranmışdır, yəni bu kökün CV variantı (*samit*+*sait*) daha qədimdir. M. Kaşğarının lüğətində bu kökdən düzəlmə *tağık*- “yuxarı qalxmaq” feili işlənmişdir: *eçkü tağıktı* “Keçi dağa çıxdı” (Kaşğari, 2006: 117). Qədim türk yazılı abidələrində də *tağık*- feili “dağa çıxmaq” anlamındadır.

Türk, perm, monqol, tunqus, fin-uqor dilləri ilə yanaşı, digər Ural-Altay dillərində də bu kök morfemin paralelləri mövcuddur: Məsələn: yap. *taka* “təpə, yüksək yer”, kor. *thāk* “təpə”. Qədim türk runik abidələrində *tağtın* “şimali, şimal”, *tağurnu* “dağ çıxıntısı, şimal, quzey” anlamlarında olmuşdur. Müxtəlif türkdilli qaynaqlarda *tağ* // *dağ* sözü “şimal, qərb, çöllü-biyaban, meşə, təpə, yüksəklik, dağ” mənalarında qeyd edilmişdir (Севортян, 1980: 118). Əksər türk dillərində bu söz “dağ” məfhumunu bildirsə də, bəzi türk dillərində “meşə” mənasındadır: yak. *tia* “meşə, dağda olan meşə”, K.tat. *daq* “dağ”, “meşə”, türk.dial. *dağ* “sıx meşəlik yer”, qaç. *daa* “meşə”, dol. *tia* “tundra, meşə”. *Dağ* sözü qədim türk abidələrində *tay* variantında qeydə alınmışdır. Deməli, sözün *tay* forması daha qədimdir. Buna görə də onun praformasının bərpasında türkololoqlar kar varianta üstünlük verirlər. Bu kök morfem “Qədim türk lüğəti”ndə “dağ” anlamında verilmişdir: *sönükün tayca jatdı* “Sümüklərin dağlar kimi yatdı” (Древнетюркский словарь, 1969: 526). Əski yazılı abidələrdə *tağ taban* “dağ keçidi” mənasındadır. Bu sözün müxtəlif dillərdə derivatları var: çuv. *tuxi* “dağ, təpə”, mon. *taq* “yayla”, kalm. *taq* “dağ başı”, qəd.yap. *takyo* “dağ”, şor. *tegey* “dağ zirvəsi”, xak. *tigey* “təpə, zirvə”, “dağın ən yüksək nöqtəsi”, mon. *degde* “qalxmaq”, *degedü* “yuxarı”, or. *deqde* “yüksəklik”, manc. *deken* “yüksəklik, təpəlik”. Çin dilində *dakuai* (“torpaq, ana təbiət”) leksik paraleli var. Türk dillərində *toqai* // *tuqay* sözü “meşə ilə örtülmüş dağ” mənasındadır. Müqayisə edək: əfq. *taaq* “yüksəklik”, tib. *taq* “qaya”, yap. *take* “dağ”, *taka* “hündür”, fars. *tiq* // *teq* “dağın zirvəsi, ən yüksək nöqtəsi”, çin. *tuo* “dağın ətəyi”. Göründüyü kimi, bütün bu leksik paralellər “yüksəklik” anlamını bildirir. Nivx dilində işlənən *tux*- “çıxmaq, qalxmaq” feili işlənir. Bəzi tədqiqatçılar *dağ* sözünün həmin feildən yarandığını ehtimal edirlər. Əslində, *tux*- “qalxmaq” feilinin mövcudluğu ilkin sözlər üçün səciyyəvi olan sinkretikliyin əlamətidir. Deməli, *tağ* // *dağ* sözünün nüvə semantikasında “yüksəklik, ucalıq, qalxmaq, ucalmaq” anlayışları dayanır. *Ta yuvasından törəyən sözlərdən biri də *tayqa* sözüdür. Türk dillərində *dağ* sözündən başqa, *tayqa* sözü də “dağ-meşə” semantikasını əks etdirir: tel. *tayka* “hündür dağ”, *tayğa* “meşə”, “dağ”. M.Fasmer rus dilində işlənən *tay* “sıx meşə” sözünün monqol mənşəli *taji “meşə” kökündən yarandığını ehtimal edir. O, rus dilində işlənən *tayqa* etnoniminin də bu kökdən yarandığını qeyd edərək, həmin sözü türk mənşəli hesab edir. M.Fasmer bu sözün Altay, şor, teleut, lebedin tatar, saqay dillərində işlənən *taiya*, oyrot dilində işlənən *taika* sözlərindən alındığını bildirir. Vaxtilə Tayqi etnonimi də olmuşdur (Фасмер, 1987: 11). Şor, saqay dillərində *taiya*, oyrot dilində *taika* sözləri “qayaları olan dağ” mənasındadır. *Tayqa* sözü ilə *tağ* // *dağ* sözünün homogenliyini Yenisey abidələrində *tau* formasının “tayqa”, *tağ* formasının isə “dağ” mənasını bildirməsi də sübut edir. *Ta yuvasında törəyən sözlərdən biri də tuva dilindəki *tey* “təpə, zirvə, yüksəklik”

sözüdür. Qədim türk yazılı qaynaqlarında *ta yuvasından törəyən sözlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, İbn Mühənnanın lüğətində *tayız* sözü “təpə” mənasında verilmişdir (İbnü-Mühenna Lügati, 1997: 70). Bizim fikrimizcə, həmin söz proto *ta* “dağ” kökü ilə homogendir, yəni *tau-tey* fonosemantik divergensiyası tarixi inkişaf baxımından mümkündür. Müqayisə edək, *tağ-tau-tey*. *Ta yuvasından törəyən sözlərdən biri *tula* (**tu+la*) sözüdür. Türk dillərində *tula* “dağ keçidi, bataqlıqda çayırly yer, çəmən, yaşıl otluq” mənalarındadır. Həmin sözdəki *tu* kökü də qədim variantın izidir. Müqayisə edək: Alt. *tuu* “dağ”, *tuula-* “dağla getmək”.

Türk dillərindəki *ilxı // ylxı // ylxı // jlxı* sözü **yıl-* “qaçmaq, hərəkət etmək” yuvasından törəmişdir. Həmin söz qədim türk dialektlərində *yılxı* formasında işlənmişdir. M.Kaşğari *yel-* feilini “qaçdı, çapdı” mənasında vermişdir (Kaşğari, 1985: 63). Ə.Yüknəkinin “Atəbətül həqayiq” əsərində *yil-* feili “qaçmaq” mənasındadır: *aya şək yolında yiligli odun* “Ey şübhə yolunda qaçan, oyan” (Yüknəki, 1992: 42). Güman ki, *yel* və *yol* isimləri də *yıl-* kökünün “hərəkət” semantikasından yaranmışdır. Türk dillərindəki *ilan // yılan // jılan* sözünün kökü də **yıl-* feilidir. Əski türk qaynaqlarında *yıla-* // *yilə-* feili “qaçmaq” anlamını ifadə etmişdir. **Yıl-* “qaçmaq” kökünün *yel-* fonovariantı XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilinə aid müxtəlif yazılı qaynaqlarda işlənmişdir. Hazırda türk xalq danışıq dilində həmin kök sözün fonovariantı olan *yelmək* feili “sürətlə, tələşlə qaçmaq” mənasında işlənməkdədir. Digər çağdaş türk dillərində də müəyyən fonoloji fərqlə **yıl-* feili öz müstəqilliyini qorumuşdur: *y~ç, y~j, y~s*: xak. *çıl-* “hərəkət etmək, sürünmək”, yak. *sul-* “sürünmək”, *siel-* “sürünmək, iməkləmək, qaçmaq”. Müasir türk dilinin dialektlərində də *yıl-* “qaçmaq” kökü mühafizə edilmişdir. Digər türk dillərində isə ancaq daşlaşmış formadadır. Məsələn, qaz. *jilji-* “hərəkət etmək”, *jilus-* “çıxıb getmək, yavaşca irəli getmək”, *jilpos* “cəld, zirək adam”, *jilğa* “kiçik çay”. Deməli, **yıl-* kök morfeminin ilk samiti tarixən anlautda *y~ç-j~s* əvəzlənmələrinə məruz qalmışdır. Azərbaycan dilinin Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən *ılğa-* “sürətlə getmək” kökü də **yıl-* morfemini mühafizə etmişdir. Azərbaycan dilinin Borçalı şivəsində *ilğımaz-* “gözdən itmək” sözü var. Ehtimal ki, bu sözlərdə anlautda *y* samiti reduksiya uğramışdır. Yuxarıdakı faktlar göstərir ki, bir türk dilində asemantikləşən kök digər bir türk dilində öz ilkin formasını mühafizə edə bilmişdir. Bunun da səbəbi türk dillərinin fərdi inkişafı ilə bağlıdır.

“Qədim türk lüğəti”ndə *ya* kök sözü “yay, kaman” anlamında qeydə alınmışdır (Древнетюркский словарь, 1969: 221). G.Klauson *ya* kökünün orta əsrlərdə türk dillərində “yay, kaman” mənasında işləndiyini qeyd edir (Klauson, 1972: 869). Türk dillərindəki *yat-*, *yay* (“kaman”), *yay-* “sərmək”, *yastı*, *yastana*, *yasla-* // *yaslan-* “söykənmək” (türk.), *yamac*, *yamuk* “əyri” (türk.) sözlərinin **ya-* “əyilmək” kök yuvasından yaranması şübhəsizdir. *Yastı* sözü, əslində, metatezaya uğramışdır, yəni ilkin variant *yatsı* formasında olmuşdur. Azərbaycan dialektlərindəki *yasamal* “dağın döşü, yamac”, *yasdan* “dağda düzənlik”, *yaslam* “yastı” sözlərində də bu asemantik kök morfem qorunmuşdur. Müqayisə edək: Altay dillərinə aid koreya dilində *yāsan* “kiçik təpə” paraleli var (Martin, 1967: 1107). *Yastı* sözü türk dilinin Anadolu şivələrində *yassı // yassu* biçimlərində işlənir (Türkiyede Halk

Ağzından Derleme Sözlüğü, 1979: 4194). Müasir yakut dilində işlənən *sata* “atıcı silah” sözü də *y>s* keçidi ilə *ya // sa* “yay” kökündən təşəkkül tapmışdır. Türk dillərində işlənən **yaz-* və *yas-* “düz vəziyyətdə olmaq” feilləri də **ya-* yuvasından törəmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *yadıq* sözü “yastı su qabı” mənasındadır: M.Kaşğarının lüğətində verilən *yalbı* “yastı” (Kaşğari, 1983: 32) sözü də, çox güman ki, bu kökdəndir. Türk dialektlərində *a~ı* əvəzlənməsini əks etdirən *yılık* “əyri” sözü mövcuddur. Orta əsrlərdə türk dillərində *yasta-* feili “söykəmək, dayamaq” anlamını ifadə etmişdir: *ol anar yastuk yasta:di* “O, yastığı arxasına söykədi” (Clauson, 1972: 974). Türk dillərində işlənən *yalt* “əyri, hamar” sözündə də bu asemantik kök mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilində coğrafi anlayış olan *yal* sözü də bu kökdəndir.

Çağdaş türk dillərində işlənən *uşan-* “kiçik hissələrə ayrılmaq”, qədim özbək dilində işlənən *uşan-* “parçalamaq”, *uşat-* “bölmək” sözlərinin kökü **uş-* morfemidir. Vaxtilə *VC (sait+samit)* formasında olan bu kök etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərin tərkibində izini qorumuşdur. A.M.Məmmədov qədim şumer dilində işlənən *uş* “rüşeym, əcdad, uşaq” sözünü türk dillərindəki *uşaq // usax // usak* sözü ilə eyniköklü olduğunu qeyd edir (Məmmədov, 1983: 5). Şumer dilindəki həmin fakt sübut edir ki, **uş* morfemi türk dillərinin ilkin dövrləri üçün səciyyəvi olan sinkretik (korrelyativ) söz köklərindən biridir. Əski türk dillərində həmin kök *uşal-* // *uşat-* feillərinin tərkibində işlənmişdir: *etmək uşaldı* “Çörək doğrandı” (Древнетюркский словарь, 1969: 617). Hal-hazırda müasir qırğız dilində *uşat-* feili “xırdalamaq” mənasındadır. Türk dillərindəki *l // ş* paralelliyinə görə qədim **ül-* “bölüşmək” feili ilə **uş-* “xırdalamaq, parçalamaq” feilinin eyniköklü olmasını ehtimal edirik. Həmin kökdən təşəkkül tapmış *üləş-* “bölmək” feili yazılı qaynaqlarda işlənmişdir. A.T.Kaydarov qazax dilində bərpa edilən **ük-* “kiçiltmək, bölmək” feilini **uş-* feilinin fonovariantı hesab edir (Кайдаров, 1986, 70-71). Türk dillərində təkhecalı kök sözlərdə bu tipli variativlik (dəyişkənlik) səciyyəvi cəhətlərdəndir. Deməli, nümunələr göstərir ki, ilkin köklərə samit və sait səslərin artırılması yolu ilə yeni sözlər təşəkkül tapmışdır. Təkhecalı söz köklərinin çoxhecalılığa doğru inkişafı tədricən şəkilçiləşmə prosesinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə olaraq qeyd edirik ki, söz kökləri dilin amorfluq mərhələsindən itibaren quruluşa doğru inkişaf mərhələsində fonosemantik ayrılımlara, morfoloji və morfonoloji dəyişmələrə məruz qalmışdır. Bu inkişaf mərhələsində bəzi söz kökləri müstəqilliyini qorumuş, digərləri isə asemantikləşmişdir. Protodilin söz kökləri üçün universal səciyyə daşıyan çoxvariantlılıq, omonimlik, amorfluq, sinkretiklik ilkin türk söz kökləri üçün də səciyyəvidir. Kök sözlərdə çoxvariantlılıq qədim dialekt fərqlərinin təzahürüdür. Araşdırma göstərir ki, bir türk dilində arxaikləşən, daşlaşan, ölü kökə çevrilən söz digər bir türk dilində və ya dialektində öz müstəqilliyini mühafizə etmişdir. Yəni bir türk dili üçün sinxronik baxımdan sadə hesab edilən hər hansı bir söz digər bir türk dili üçün düzəltmədir. Türk söz köklərindəki variantlılıq sonradan yeni köklərin yaranması, təşəkkülü üçün əsas qaynaq olmuşdur. İlkin söz köklərində yeni allomorfların yaranması, fonetik fərqlənmələr, variativlik söz yaradıcılığı ilə nəticələnmişdir. Kök morfemlərin tədqiqi, eyni za-

manda ilkin söz yaradıcılığı proseslərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim dövrdə kök sözlərdə derivatoloji proses kimi fonoloji və morfonoloji üsullar dominantlıq təşkil etmişdir. Şəkilçiləşməyə qədər olan mərhələdə yeni söz köklərinin yaranmasında fonoloji vasitələr aparıcı rol oynamışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilov, F.A. (1988). Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. Bakı: Maarif.
2. Əhmədov, B.A. (1999). Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti / B.A.Əhmədov. Bakı: Mütərcim.
3. Əhmədov, B.B. (1994). Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı / B.B.Əhmədov. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
4. Xəlilov, B.Ə. (1998). Feillərin ilkin kökləri / B.Ə.Xəlilov. Bakı: ADPU.
5. Xəlilov, B.Ə. (2006). Türkologiyaya giriş / B.Ə.Xəlilov. Bakı: Nurlan.
6. Kazımov, Q.Ş. (2003). Azərbaycan dilinin tarixi / Q.Ş.Kazımov. Bakı: Təhsil.
7. Kaşğari, M. (2006). Divanü lüğət-it-türk / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər/; (4 cildə) / M.Kaşğari. Bakı: Ozan.
8. Qaraşarlı, Ç.M. (2009). Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – türklər / Ç.M.Qaraşarlı. Bakı: Elm və təhsil.
9. Məmmədov, Y.Q. (1987). Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı / Y.Q.Məmmədov. Bakı: APİ nəşriyyatı.
10. Məmmədov, A.M. (1983). Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // Bakı: Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış.
11. Rəhimov, A. (1984). Azərbaycan dili üçün asemantikləşmiş bəzi kök morfemlərin izahında M.Kaşğarlı "Divanı"nın rolu // Bakı: Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış.
12. Gabain, Von A. (1988). Eski Türkçenin Grameri / A. Von Gabain. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
13. Hacıeminoğlu, N. (2016). Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
14. İbnü-Mühenna Lüğati / Çeviren A.Battal (1997). İstanbul: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.
15. Kaşğari, M. (1986). Divanü Luğat-it Türk Tercümesi / Çeviren B.Atalay /; (4 ciltte) / M.Kaşğari. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
16. Kaşğari, M. (1985). Divanü Luğat-it Türk Tercümesi / Çeviren B.Atalay/; (4 ciltte) / M.Kaşğari. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
17. Lessing, D.F. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük: (2 ciltte) / D.F.Lessing. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
18. Türkiyede Halk Ağzından Derleme Sözlüğü: (12 ciltte)/ Tert. Uzman Şakir Ülkütaşır, Aycan Ünver, Emel Vardarlı ve b. (1979). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
19. Yükneci, E.A. (1992). Atabetül-Hakayik / E.A.Yükneci. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
20. Баскаков, Н.А. (1979). Историко-типологическая морфология тюркских языков / Н.А.Баскаков. Москва: Наука.

21. Будаев, Н.М. (2002). Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японско и карачаево-балкарского языков / Н.М.Будаев. Нальчик: Издательство Нальчик.
22. Гамкрелидзе, Т.В. (1984). Индоевропейский язык и индоевропейцы: (в 2 томах) / Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
23. Древнетюркский словарь / Под.ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Щербака (1969). Ленинград: Наука.
24. Егоров, В.Г. (1964). Этимологический словарь чувашского языка / В.Г.Егоров. Чебоксары: Чувашское книжное издательство.
25. Кайдаров, А.Т. (1986). Структура односложных корней и основ в казахском языке / А.Т.Кайдаров. – Алма-Ата: Наука.
26. Кононов, А.Н. (1971). О фузии в тюркских языках // Москва: Структура и история тюркских языков.
27. Мамедов, А.М. (1985). Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика / А.М.Мамедов. Баку: Элм.
28. Мухамедова, З.Б. (1973). Исследования по истории туркменского языка XI - XIV вв / З.Б.Мухамедова. Ашхабад: Ылым.
29. Севортян, Э.В. (1978). Этимологический словарь тюркских языков: (Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”) / Э.В.Севортян. – Москва: Наука.
30. Севортян, Э.В. (1980). Этимологический словарь тюркских языков: (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “В”, “Г” и “Д”) / Э.В.Севортян. Москва: Наука.
31. Фасмер, М. (1987). Этимологический словарь русского языка: (в 4 томах) / М.Фасмер. Москва: Прогресс.
32. Budge, W. (1920). Egyptian Hieroglyphic Dictionary / W.Budge. London, J.Murray.
33. Clauson, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish / G.Clauson. Oxford: At the Clarendon Press.
34. Martin, S. (1967). A Korean English Dictionary / S.Martin, H.Lee, S.U.Chang. – New Haven and London, Yale University Press.
35. Vambery, A. (1878). Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen / A.Vambery. Ein Vepsuch. Leipzig: F.A.Brochhaus.

Баба Магеррамли (Азербайджан)

Вопрос о развитии корней слов в тюркских языках

Резюме

Для всестороннего лингвистического анализа корневых морфем необходимо, прежде всего, восстановить архетипы этих морфем, определить соотношение синкретических и несинкретических корней, искать древние следы первичных форм, используя аналогичные материалы не только тюркских языков, но и языков, долгое время находившихся в тесном контакте с этими языками. При этом, на основе фонетических законов должны быть выявлены возможные звуковые замены, звуковые переходы, раскрыты закономерности морфологического и фоносемантического развития. Некоторые корни древних слов архаизированы, некоторые асемантизированы, а некоторые сохранены в современных тюркских языках без каких-либо изменений. Прослеживание ис-

тории фоносемантического и морфонологического развития корневых морфем дает полное представление о праформах, архетипах слов, относящихся к любому тюркскому языку. До сих пор проводилось мало исследований в систематическом, обобщающем направлении, не считая этимологических словарей, относящихся к корневым словам тюркских языков. Поскольку общий, совершенный Этимологический словарь тюркских языков не составлен, в исследованиях праформ тюркских корней слова имеются определенные недостатки, пустоты. Исследованы только корневые слова отдельных тюркских языков (азербайджанского, казахского, киргизского, турецкого), не до конца определены общие направления развития тюркских корней слов, тюркские корни слов в комплексе сравнительно-типологических исследований не вовлечены. Поэтому в тюркологии существует большая потребность в новых реконструкциях, этимологических исследованиях.

Ключевые слова: *тюркский, корень, слово, развитие, архаичный, асемантический.*

Baba Maharramli (Azerbaijan)

The Problem of the Development of Word Roots in the Turkic Languages

Abstract

For a comprehensive linguistic analysis of root morphemes, first of all, the archetypes of the morphemes should be restored, the ratio of syncretic and non-syncretic roots should be determined, the ancient traces of the initial forms should be searched for using the analogous materials of not only the Turkic languages, but also the languages that have been in contact with these languages for a long time. At the same time, the possible sound substitutions and sound transitions should be revealed on the basis of the phonetic rules, the regularities of the morphological and phonosemantic development should be explained. Some of the ancient word roots have become archaic, some of them have become asemantic, and some of them have been preserved in the modern Turkic languages without any changes. Observing the history of the phonosemantic and morphophonological development of root morphemes creates a complete imagination about the preforms and archetypes of words belonging to any Turkic language. If we don't consider the etymological dictionaries related to word roots of the Turkic languages until now, the researches have been conducted less in systematic, generalizing direction about it. Since a general, perfect etymological dictionary of the Turkic languages hasn't been created, there are certain disadvantages and voids in the studies conducted on the preforms of Turkic word roots. But the root words of various Turkic languages (Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Turkish) have been studied, the direction of general development of the Turkic word roots haven't been completely determined, and Turkic word roots haven't been involved in complex comparative-typological researches. Therefore, there is a great need for new reconstructions and etymological researches in Turkology.

Key words: *Turkic, root, word, development, archaic, asemantic.*
